

Як вважав В. Щербина, ця подорож Києву дала дуже багато: на царицині гроші пізніше звели церкву св. Георгія, побудували палац з величезним парком “Царським садом”, звели нове приміщення печерського базару, збудували кам'яні крамниці біля Микольського монастиря і знищили млини під Києво-Печерською лаврою, що загрожували печерам.

Акордом щербинової праці звучить обрання гетьманом Кирила Розумовського у Глухові 15 січня 1750 р. Він наводив цікаві факти з його біографії, спрямовані на формування з козацького сина майбутнього українського державця.

Взагалі, якщо вичленити магістральну думку студента В. Щербини, то він оцінював всі дії К. Розумовського як такі, що йшли на користь Україні [7, арк.42].

Ще про цю роботу слід сказати окремо. В ній дослідник навів майже вичерпний реєстр праць своїх попередників за обраною темою – М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, А. Васильчикова та інших і дав характеристику окремих джерел з історичним екскурсом про їх виникнення.

Що й казати, наукова співпраця з великим Володимиром Антоновичем і Михайлом Драгомановим скерували Володимира Щербину на академічну роботу, сформували у нього ремесло дослідника, українського історика, а Університет, зокрема, озброїв його педагогічними знаннями, розширив творчий кругозір. Про це, зокрема, свідчить і його праця “Гетьманство К.Г. Розумовського в связи с предыдущей историей Малороссии”.

Джерела та література

1. Грушевський М. Істориків Київів // Щербина В.І. Нові студії з історії Київів. – К., 1926.
2. Глушко С. П'ятдесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини // Щербина В.І. Нові студії з історії Київів. – К., 1926.
3. Шамрай С. Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя // Щербина В.І. Нові студії з історії Київів. – К., 1926.
4. Антипович К. Праці В.І. Щербини з історії Київів // Щербина В.І. Нові студії з історії Київів. – К., 1926.
5. Шандра В. Щербина Володимир Іванович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник (XIX ст. – 1930-ті рр.). – Вип. 1. – К., 1999.
6. Юркова О. Один з найбільших авторитетів і ерудитів // Історичний календар, 2000. – К., 1999.
7. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 471. – Спр. 585.

Summary

One of the works of well-known Ukrainian figures, historian, archivist and academic Volodymyr Ivanovych Scherbyna (1850-1936), at present wrongly forgotten, is taken as the object of current research. It serves as an example of forming the creative outlook and skills of the historian.

В. Г. Бондаренко

РОЛЬ НЕОКОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1917–1985 РР.)

Початок 90-х рр. XX ст. відзначився падінням авторитарних і тоталітарних режимів в країнах Центральної та Східної Європи і розпадом СРСР. У контексті демократичної трансформації відбувався процес появи нових еліт. Зрозуміло, що ці еліти намагались витіснити з ключових соціальних інститутів представників старих еліт, проголосити демократичні цінності, дістати підтримку з боку широких мас. Поряд із появою так званої “демократичної еліти” залишались представники старої партійної номенклатури. Членам цієї еліти бракувало професіоналізму, патріотизму, почуття справедливості. Після проведення ринкових реформ значна частина еліти одержала власність і почала відстоювати бізнесові інтереси. Не відбувся перехід від “ідеологічно об'єднаної” еліти, яка характеризується тим, що переважна більшість її членів належить до однієї партії чи їх коаліції, сповідує єдину ідеологію, однотайно дотримується певної доктрини та переконань до “консенсусно об'єднаної” еліти. Цей тип найбільш відповідає демократичним змінам і має ознаки високого рівня ціннісного консенсусу між її фракціями і взаємодії між ними. У нашій державі склався третій тип еліти – “роз'єднана” еліта, яка характеризується мінімальним рівнем ціннісного консенсусу між її фракціями і політичною боротьбою між ними.

Друга половина 80-х рр. XX ст. ознаменувалась появою і розгортанням неокозацького руху. На сьогодні в Україні діють більше 30-ти загальноукраїнських козацьких організацій і понад 1000 регіональних. Козацька старшина поступово інкорпоровалася до складу нової української еліти. Цьому процесу сприяло і те, що багато політиків, бізнесменів, військовослужбовців вступали до неокозацького руху і навіть організували власні осередки. У Верховній Раді існували козацькі

групи. При Президентіві України була створена Координаційна рада з питань розвитку козацтва, а з 2005 р. діє Рада українського козацтва. Приймалися різноманітні підзаконні акти, укази, розпорядження і навіть підготовлений проект Закону України про державну службу українського козацтва. З іншого боку, на відміну від Російської Федерації, закон не є прийнятим, а козацтво не знаходиться на державній службі. Не складають депутатську більшість у регіональних органах місцевого самоврядування представники козацьких організацій. Фактично неокозацька старшина України відноситься до неправлячої еліти. Вона ввібрала в себе всі вади української еліти – роз'єднаність, орієнтація на іноземні країни, безперервна боротьба за владу. З іншого боку, така ситуація пояснюється багатьма політичними, економічними, психологічними та ідеологічними причинами. Важливе значення має і те, що більшість державних службовців та представників неокозацької еліти незнайомі з історією вільнокозацького руху в ХХ ст., його прорахунками та здобутками. Тому не дивно, що повторюють помилки своїх попередників і не мають чітко визначеної ідеології і програми неокозацького руху. На наш погляд, необхідно звернутися до цього досвіду і використати його в розбудові сучасної України.

Проблема політичної позиції козацтва і його верхівки, місця та ролі неокозацького руху в розбудові держави, вплив еліти цього руху виникли в українській історіографії зараз же після поразки національно-визвольних змагань 1917-1923 рр. Радянські історики 20-30-х рр., незважаючи на певну ідеологічну заангажованість, визнавали вплив вільнокозацького руху на військово-політичні події в Україні. Історики УСРР характеризували цей рух, як “куркульсько-націоналістичний”, “контрреволюційний”. Усе ж таки вони визнавали значний вплив його ідей на широкі маси робітників і селян, а особливо молоді. Керівною силою цього руху українські радянські історики вважали “буржуазно-націоналістичну” інтелігенцію, дрібнобуржуазні прошарки міського населення. Порівнювали організації Вільного козацтва з буржуазною Національною гвардією часів Великої Французької революції [1; 2]. У 30-80-х рр. ХХ ст. радянські дослідники не звертали значної уваги на цю проблему, знаходячись в полоні ідеологічних ілюзій. Але все ж таки з'являлись окремі дослідження з цікавим фактологічним матеріалом [3].

Вільне козацтво викликало значні історіографічні суперечки серед істориків українського зарубіжжя. Першими дослідниками козацького руху стали представники правлячої еліти часів Української революції. Їх праці носили історико-мемуарний характер і були відірвані від джерельної бази. До того ж, кожен з них представляв політичну позицію партій, які боролися за владу в 1917-1923 рр. М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, висловлюючи думку соціалістичних партій есерів та есдеків, визначали, що здоровий козацький рух зіпсували представники правих політичних сил на чолі з П. Скоропадським та І. Полтавцем-Остряницею [4; 5; 6; 7]. Іншої позиції додержувався один з лідерів УСДРП І. Мазепа. Він об'єктивно визначав прорахунки і недоліки військової політики Української Центральної ради, визнавав значний внесок вільнокозацьких формувань в захисті української державності. І. Мазепа звертав увагу на важливу роль козацької ідеї в новітньому державотворенні [8]. Близьку до лідерів УНР позицію займав і один з перших дослідників вільнокозацького руху Р. Борис [9]. Іншу позицію займали представники правих сил. Значну увагу діяльності П. Скоропадського по відродженню козацтва приділив Д. Дорошенко [10]. Апологетом діяльності І. Полтавця-Остряниці був О. Бантиш-Каменський, який негативно ставився до Української Центральної ради та звинувачував її у занепаді козацького руху [11]. Позиція Української партії соціалістів-самостійників щодо Вільного козацтва була викладена у брошурі, надрукованій у 1920 р. у Відні. Її автори стверджували, що організації Вільного козацтва діяли під безпосереднім керівництвом цієї партії і фактично підпорядковувались їй [12]. Найбільш об'єктивною та цінною у фактологічному відношенні була розвідка А. Жука, яка визначала політичний вплив вільнокозацького руху та його керівництва в подіях 1917-1923 рр. Дослідник назвав Вільне козацтво “Змарнованою силою” [13]. Отже, з самого початку досліджень вільнокозацького руху його політична позиція, місце і роль у боротьбі за українську державність були дискусійними та суперечливими. Різноманітні політичні сили намагалися використати його історію для політичної боротьби.

У 30-40-х рр. ХХ ст. не з'явилося жодного дослідження, присвяченого подіям 1917-1923 рр., або діяльності цього руху на еміграції. Після відновлення Вільного козацтва в 40-50-х рр. на еміграції в Північній Америці, Західній Європі і Австралії з'являються нові дослідження з його історії. Значна кількість розвідок, які публікуються в періодичній пресі, носять оглядовий характер [14; 15; 16]. Продовжувались спроби використання історії в політичній боротьбі між прихильниками УНР і гетьманцями. Одні намагалися довести лояльність і підконтрольність вільнокозацького руху владі УНР та значну роль соціалістичних партій, а інші прихильність козацтва до хліборобської ідеї та провідну роль П. Скоропадського у цьому русі [17; 18]. Таким чином, зарубіжній українській історіографії не вдалося створити комплексне всебічне об'єктивне дослідження діяльності вільнокозацького руху як в Україні, так і на еміграції.

Після 1991 р. з'являються нові праці, присвячені дослідженню Вільного козацтва. Цьому сприяли відкритість архівних фондів, зникнення ідеологічного контролю, знайомство з досягненнями зарубіжної української та світової історіографії. Серед перших праць, присвячених козацькому руху, необхідно зазначити дослідження В. Голубка, П. Захарченка, В. Задунайського, Г. Гаврилюка [19; 20; 21; 22]. Зберігаються і деякі тенденції, притаманні дослідженням попередніх часів. У роботі В. Лободаєва наголошується на відсутності власної політичної позиції у Вільного козацтва. Вплив прихильників П. Скоропадського та самостійників вважається незначним. Рух характеризується як правоохоронний, або національно-міліційний. Конфлікт між неокозацькою елітою та владою убачається в намаганні старшини захопити владу на місцях і анархічних діях рядових козаків [23]. Інший дослідник Г. Папакін намагається довести значну роль П. Скоропадського і його прихильників у вільнокозацькому русі. Доводить, що Вільне козацтво було виявом українського консерватизму та гетьманської ідеї [24]. Увагу до діяльності вільнокозацьких організацій на еміграції приділила в своїх дослідженнях Т. Осташко. Вона звернула увагу на участь неокозацької еліти в еміграції по формуванню монархістського руху і його ідеології. Дослідниця проаналізувала подальші зміни в ідеології і організаційно-правових формах козацького руху в 1919-1945 рр. [25]. Певну увагу позиції Вільного козацтва і його ролі в II світовій війні розглянув у своїй праці А. Боляновський [26]. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що сучасна українська історіографія зробила значний внесок у дослідження вільнокозацького руху. Були з'ясовані причини, передумови виникнення Вільного козацтва, опрацьований значний фактичний матеріал з історії козацтва 1917-1918 рр., проаналізована законодавча база і організаційна структура, внесок вільнокозацьких формувань в боротьбу за незалежність України. Дискусійними залишаються проблеми характеру, соціальної бази, політичної позиції Вільного козацтва в 1917-1918 рр. Мало дослідженими є проблеми діяльності вільнокозацьких формувань в 1919-1923 рр. в Україні і на еміграції. Недослідженими залишаються аспекти щодо місця та ролі козацької старшини у формуванні ідеології і діяльності руху в Україні і на еміграції, а також проблеми відносин неокозацької еліти з правлячою елітою в часи національно-визвольних змагань. Потребують подальшого вивчення питання впливу старшини і її окремих представників на формування ідеології вільнокозацького руху на еміграції.

Завданнями статті є проаналізувати процес рекрутування осіб до неокозацької старшини та її вертикальної і горизонтальної мобільності. Розглянути вплив старшини на формування політичної позиції і ідеології Вільного козацтва в 1917-1923 рр. та її відносини з правлячою політичною і військовою елітою. Дослідити процес формування ідеології вільнокозацького руху на еміграції та роль в цьому верхівки вільнокозацького руху. Вивчити стосунки козацької еліти з представниками інших елітних груп української еміграції. Показати роль неокозацької еліти у боротьбі за українську державність у 1917-1985 рр. Джерельною базою дослідження є архівні фонди, мемуари, матеріали періодичної преси 1917-1985 рр.

Досліджуючи проблему ролі неокозацької еліти у боротьбі за українську державність 1917-1985 рр., ми обрали вищеозначені хронологічні межі з наступних причин. Події 1917-1923 рр. стали початком новітнього козацького руху та створення неокозацької еліти. На цьому етапі творились модерна українська держава та нація. До процесів відбудови української державності відноситься і відродження козацтва або "неокозацький рух" 1917-1918 рр. Під терміном "відродження козацтва" розуміються спроби відновити козацтво на основі козацької спадщини та ідеалу в новітні часи XX-XXI ст. Термін "неокозацький рух" (неокозацтво) був введений науковцями української діаспори І. Лисяком-Рудницьким та О. Герусом в 60-70 рр. XX ст. Вони його характеризують, як широкий національно-патріотичний військово-політичний рух [27; 28]. Початок руху історики відносять до 1917-1923 рр., тобто до подій Української революції та війн за незалежність України. Неокозацький рух як широке історичне явище включав в ті роки різні течії, напрямки, організації. Серед яких: Вільне козацтво; Червоне козацтво – яке стало відповіддю більшовиків на вільнокозацький рух; повстансько-партизанські формування лівих українських партій, які відносили себе до козацтва. Деякі автори необґрунтовано відносять до неокозацтва і махновський рух. Але, на нашу думку, це не зовсім вірно. Верхні межі розвідки пов'язані з подіями так званої "перебудови", наслідком яких стало піднесення національно-визвольного руху, розпад СРСР та новий етап неокозацького руху. На нашу думку, процеси 1985-1991 рр. потребують окремого дослідження.

Зародившись в квітні 1917 р., вільнокозацький рух на початкових етапах свого розвитку носив стихійний характер і не контролювався жодною політичною силою. Але вже на цьому етапі з'являється його провідна верства – козацька старшина. Серед її перших представників виокремимо Н. Смоктія, С. Гризла, М. Шевченка, І. Луценка. Поступово в квітні-вересні 1917 р. проходив процес перетворення громадського руху в громадську організацію. Розширюється мережа осередків, визначається організаційна структура, обираються керівні органи. На цьому етапі процес формування неокозацької еліти набуває розмаху. У жовтні-листопаді того ж року завершується процес організаційно-правового оформлення вільнокозацького руху, визначається

його ідеологія та формується елітна старшинська група, яка представляла інтереси Вільного козацтва перед владою і суспільством. Отже, до кінця 1917 р. виникає неокозацька еліта яка без змін проіснувала до травня 1918 р. Необхідно зазначити, що більшість представників цієї еліти і у подальшому визначали політику осередків Вільного козацтва в Україні до 1923 рр.

Виникає питання: з кого рекрутувалася ця неокозацька еліта? На відміну від російського козацтва, українська козацька старшина була знищена в політичному та становому розумінні ще наприкінці XVIII – початку XIX ст. Частина її була фізично винищена, а інша була інтегрована в російське дворянство. Вона вірно служила російській імперії, прикладом цього можуть бути П. Скоропадський, брати М. та І. Омеляновичі-Павленки і багато інших. Усе ж таки серед національно свідомої української інтелігенції, до якої входили і частина бувшої козацької старшини, зберігалась козацька ідея. Вона стала невід'ємною частиною ідеології модернового українського національно-визвольного руху. Він сприйняв і використовував історію, державницькі традиції, ідеї та соціальний потенціал козацтва. Політичні гасла, в яких відбивалася платформа українського руху на початку революції, продовжували досить міцну традицію. М. Грушевський вважав цей момент далеко недругорядним чинником: "...се старе наше гасло, – зазначив учений, – підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадянської праці" [29, с.99-100]. Зрозуміло, що українська інтелігенція склала більшість неокозацької еліти. Якщо розглядати за структурою, то серед неї найбільше було вчителів. Серед них відомі вільнокозацькі отамани Д. Терпило (Зелений), О. Волинець, брати Чучупаки. Багато було серед керівників організацій Вільного козацтва лікарів – І. Луценко, М. Малашко. Значну групу складали представники художньої інтелігенції – І. Липа (письменник), В. Струменко (художник). Отже, українська інтелігенція складала більшість в неокозацькій еліті.

Значну групу еліти складали військові, серед яких були і професійні, і ті, хто одержав освіту під час Першої світової війни. Професійними військовими були П. Скоропадський, М. Омелянович-Павленко, І. Полтавець-Остриця, М. Воробйов (Горобець). Г. Воробйов (Горобець), Ф. Мелешко, брати Чучупаки, О. Волинець стали старшинами під час Першої світової війни. Переважну більшість серед них складала підстаршини і молодші старшини, які одержали військову освіту під час війни. Наслідком цього було те, що військових фахівців, які мали вищу військову освіту було небагато і це негативно впливало на дії вільнокозацьких формувань під час війни.

Серед інших соціальних груп, з яких рекрутувались козацькі старшини, були селянство, робітники, середні прошарки міського населення. Засновниками Вільного козацтва були селяни Н. Смоктей і С. Гризло. Робітники, ремісники, торговці, займали незначні старшинські посади в міських загонах Вільного козацтва. Значну частину неокозацької еліти представляли люди середнього віку або молодь. Переважаюча більшість еліти народилась в 90-х рр. XIX ст., пройшли Першу світову війну, яка загартувала їх характер та навчила не лякатися насильства і крові. Таким чином, неокозацька еліта склалася до грудня 1917 р. Більшість осіб до неї було рекрутовано з української інтелігенції. Інші соціальні групи також брали участь в її формуванні. За віком це були представники молоді, або середнього покоління. За національним складом основна частина старшини складалась з українців, але були і представники національних меншин (росіян, білорусів, молдован).

Важливим питанням є відносини цієї еліти з іншими елітними групами та місце її у владі. Необхідно зазначити, що елітні групи частіше всього визначаються за соціальними інституціями. Загальноновизнаним є поділ на політичну, економічну, військову і культурну еліту. Неокозацька еліта з початків свого формування за характером вільнокозацького руху входила до політичної і військової еліти. У політичній сфері процес впливу неокозацької еліти протягом квітня-вересня 1917 р. не був значним. Хоча до Української Центральної ради увійшли її окремі представники, але значного впливу там вони не мали. Наростання політичної боротьби, відсутність надійних правоохоронних органів, хаос і безладдя примусили політичну еліту звернути погляди на вільнокозацький рух. Інша справа, що представники соціалістичних партій намагалися підпорядкувати собі Вільне козацтво. Подією, яка визначила відносини неокозацької еліти і влади, став І-й Всеукраїнський козацький з'їзд. "Постанови" виявили особливу позицію козацького руху. Вимоги виведення російських військ, проголошення незалежності України, створення українського регулярного війська, передачі влади на місцях Вільному козацтву не влаштовували верхівку Української Центральної ради та Генерального секретаріату [30]. Поглибило конфлікт і обрання військовим отаманом Вільного козацтва П. Скоропадського, а наказним – І. Полтавця-Острицю. На III-му Військовому з'їзді група Вільного козацтва до вищеназваних вимог додала вимогу відставки С. Петлюри [31].

Відповіддю на це став "Статут Вільного Козацтва", прийнятий 13 листопада 1917 р. Положення Вільного козацтва зводилось до рівня культурно-просвітницької організації. На початку грудня

1917 р. новий секретар військових справ М. Порш взагалі намагався знищити керівництво та сам рух і створити паралельну організацію [32]. Не сприяло вирішенню конфлікту і намагання організацій Вільного козацтва повернути старі козацькі часи, відновити адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини часів Б. Хмельницького. Розпуск органів місцевого самоврядування та міліції ще більше розпалював конфлікт. До того ж, неокозацька еліта убачала майбутнє козацтво у вигляді стану з поверненням станових привілеїв. Отже, козацька старшина не увійшла до правлячої еліти і не мала значного впливу до початку війни УНР з радянською Росією в грудні 1917 – квітні 1918 р.

Військова еліта також не сприймала козацьку старшину. Хоча вільнокозацький рух і був частиною військового і вимагав створення регулярного українського війська, але мав певні особливості. Бувші старшини російської армії убачали в ньому анархію і партизанщину. З іншого боку, старшина у вільнокозацьких формуваннях обиралась та часто-густо була в панібратських відносинах з козаками. Війна з радянською Росією показала високий патріотизм і бойову майстерність формувань Вільного козацтва. Українізовані частини зникали як сніг на сонці, а вільні козаки утримували значні території в тилу ворога і вели запеклу боротьбу. Тому відношення військової еліти до Вільного козацтва поступово змінювалось, але пережитки недовіри залишалися. Непідконтрольність та значна військова потуга, вимоги німецького командування про розброєння населення, політична позиція козацтва підштовхнули до прийняття рішення про його ліквідацію 5 квітня 1918 р.

Прийшовши до влади під гаслом відродження національної традиції в організації державного управління, ставши гетьманом, П. Скоропадський повинен був потурбуватися і про відродження козацтва. Якщо є в державі гетьман, тобто козацький проводир, то й опорою влади його належало бути насамперед козакам [13; 33]. Цей логічний ланцюжок спрацював, але значною мірою формально. Вимоги німців по роззброєнню населення, широкий демократизм Вільного козацтва спонукали П. Скоропадського 31 травня 1918 р. дати доручення військовому міністру видати наказ, який фактично підтверджував ліквідацію існуючих козацьких організацій та створення нового козацького руху [34, арк.78-80]. Це означало формування нових керівних органів і переслідування неокозацької еліти, бо її більшість не підтримала гетьманський переворот. Були заарештовані І. Луценко, Г. Воробйов (Горобець) і його брат М. Воробйов (Горобець), багато інших старшин. З іншого боку, формувалась нова козацька старшина з професійних військових лояльних до Української Держави. Тільки невеличка група на чолі з І. Полтавцем-Остряницею зберегла свої позиції. Таким чином, відбувся конфлікт між “старою” неокозацькою елітою і прихильниками П. Скоропадського. Козаки і старшини “старих” організацій Вільного козацтва з соціальних і національних причин стали в опозицію до Гетьмана. Підтвердженням цього стали масові повстання проти його режиму за участю вільнокозацьких формувань на Звенигородщині, Катеринославщині, Херсонщині. Нова козацька старшина також не стала правлячою, бо проросійські кола в уряді і Військовому міністерстві гальмували організацію козацьких осередків і частин. Крім того, не було єдності в розумінні місця та ролі козацтва в Українській Державі. П. Скоропадський виступав за становий характер козацтва, а І. Полтавець-Остряниця за міцну хліборобську політичну організацію. Закон Ради Міністрів Української Держави про відновлення українського козацтва був прийнятий тільки 10 серпня 1918 р., а практичні дії почалися після публікації Універсалу П. Скоропадського 16 жовтня 1918 р. [35, арк.9-10]. До повстання Директорії процес формування козацтва не набув розмаху і залишався на початковому етапі. Активну участь у протигетьманському повстанні брала і неокозацька еліта, так тільки загони Вільного козацтва захопили владу в Олександрівську, Катеринославі, Одесі, Єлизаветграді. Прихильники Гетьмана у Генеральній козацькій раді зайняли нейтральну позицію, бо не мали на своєму боці реальних збройних формувань. Осередки козацтва та нечисленні частини підтримали повстання Директорії. Роблячи висновок, необхідно зазначити, що в часи Української Держави спостерігався конфлікт між владою та неокозацькою елітою, а також між “старою” козацькою старшиною і прихильниками П. Скоропадського. Роз’єднаність та ворожість всередині неокозацької еліти не сприяли розгортанню козацького руху і зміцненню державності України.

У часи Директорії неокозацька еліта зайняла важливі посади в українському війську. Серед військової еліти УНР відзначались вільнокозацькі отамани Ю. Тютюнник, О. Волинець, Д. Терпило, М. Воробйов (Горобець), М. Омелянович-Павленко. У середині козацької старшини в політичній системі та війську виникли такі явища, як “отаманщина” і “партизанщина”. Ми вже зазначали, що для ідеології вільнокозацького руху були характерні спроби відродження старих козацьких порядків XVII-XVIII ст., намагання захопити місцеву владу і підмінити органи місцевого самоврядування і державної влади. До того ж, козацький менталітет з його негативними рисами: авантюризмом, кар’єризмом, владолюбством – призводили до цих явищ. Але “отаманська ідея” мала об’єктивні причини і стала “третім шляхом” в часи Української революції та війн за незалежність. Відзначаючи негативні наслідки “отаманщини” для національно-визвольних змагань,

відомий дослідник В. Савченко зазначає, що це продовжило у часі тривалість спротиву більшовикам після знищення регулярного українського війська. До того ж, в умовах відсутності зв'язку, транспортного сполучення, хаосу і безладдя надавала можливість хоча і в локальних масштабах вести боротьбу [36].

Важливе значення відіграла вільнокозацька старшина в організації повстансько-партизанського руху. Вона мала значний досвід партизанської боротьби ще під час першої війни УНР з радянською Росією і стала організатором та керівником цього руху. Більша частина відомих і менш відомих повстанських отаманів пройшли школу Вільного козацтва. Серед них, брати Соколовські, брати Чучупаки, Ф. Мелешко, М. Малашко, С. Заболотний та багато інших. Як зазначав дослідник повстанського руху Ю. Кульчицький, професійний кістяк українського повстанства склали представники Вільного козацтва [37]. Незаперечним є те, що у часи Директорії неокозацька еліта входила до правлячої політичної і військової еліти держави, відіграючи як позитивну, так і негативну роль.

Опинившись на еміграції, неокозацька еліта продовжувала боротьбу за українську державність. Формами цієї боротьби було створення організацій, які вели військово-організаційну, агітаційно-пропагандистську, ідеологічну роботу. Необхідно зазначити, що єдності у вільнокозацькому русі не було, тому існували паралельні організації і відбувались розколи серед них. У міжвоєнний період існували: Українське національне вільнокозацьке товариство (УНВКТ) – 1921-1922 рр., Українське національне козацьке товариство (УНКТ) – 1923-1933 рр., Український національний козацький рух (УНАКОР) – 1935-1945 рр. Основну роль у створенні цих товариств відіграла група І. Полтавця-Остряниці, а дві останні організації він очолював. Політична позиція його та прибічників змінювалась від монархістсько-елітарної до тоталітарно-елітарної. І. Полтавець-Остряниця проголошував свій рух фашистським і націонал-соціалістичним. Але насправді він був праворадикальним, консервативним, парамілітарним рухом, про що свідчить відсутність расової теорії, визнання православної церкви і її цінностей, відсутність намагань створити однопартійну систему [38]. На жаль, авантюризм і владолюбство І. Полтавця-Остряниці призводили до частих конфліктів, чвар, боротьби усередині руху. Він оточив себе ненайкращими представниками неокозацької еліти – І. Орловим, А. Жеребком, Д. Гулаєм та іншими. Наслідком цього був занепад вільнокозацького руху напередодні Другої світової війни. Запекла боротьба розгорнулася за вплив на українську еміграцію між козацькими організаціями, прихильниками П. Скоропадського та ОУН. Методи цієї боротьби не завжди були моральними та виправданими. Прикладом більш ретельної і наполегливої праці були організації Українське козацьке товариство та Громада запорожців, очолювані М. Омеляновичем-Павленком. Отже, у міжвоєнній вільнокозацькій еміграції неокозацька еліта не змогла відіграти об'єднуючу роль і була ініціатором міжпартійної боротьби усередині Українського національно-визвольного руху.

Недоліки, притаманні міжвоєнному козацькому руху, проявилися під час Другої світової війни. Рух розколовся на тих, хто підтримував Німеччину і її союзників, та тих, хто намагався боротися проти нацистів і більшовиків. Спроби формування козацьких частин на окупованих територіях виявились мало ефективними. Расова політика нацистів, небажання використовувати неарійців у війні, не сприяли створенню козацьких частин. Тільки після 10 листопада 1943 р., коли керівництво Рейху визнало козацтво "особливою кочовою германською нацією", почалося формування козацьких частин. Але головним чином з російського козацтва. Тільки в 1944-1945 рр. почалося формування українських козацьких частин. Прикладом є козацький загін А. Долуда і повітряно-десантна бригада "Вільного козацтва" П. Терещенка. Значну роль в подіях війни вони вже не відіграли [26]. Недослідженою залишається і роль І. Бірчака-Волошина у формуванні УПА та її подальшій діяльності. Відомо, що він загинув в сутичці з радянськими партизанами в 1942 р.. До того він протягом 16 років очолював організацію Вільного козацтва на Волині, яка нараховувала до 500 осіб. Відомо, що разом з ним до УПА вступило до 200 козаків і старшин.

Після Другої світової війни неокозацький рух набув розмаху в Північній Америці, Австралії, Західній Європі. Формується нова неокозацька еліта, де значну роль відігравали такі діячі, як М. Омелянович-Павленко, І. Омелянович-Павленко, І. Цапко, А. Кушинський, П. Коршун-Федоренко. Новою є тенденція входження до Вільного козацтва людей з різноманітними політичними поглядами. Під його гаслами консолідується прихильники УНР, гетьманці-державники, діячі ОУН. Ведеться агітаційно-пропагандистська робота серед української еміграції, виховання молоді, робота по збереженню козацьких традицій і звичаїв. Але на початку 80-х рр. активність руху зменшується, бо відходять у вічність ветерани національно-визвольних змагань, а приток молоді є незначним [15]. Все ж таки, напередодні нових процесів пов'язаних з відродженням незалежності України і появою неокозацького руху на її території, неокозацька еліта на еміграції зберігала козацькі традиції та звичаї, мала значний досвід праці в умовах сучасних демократичних країн. Подальші події, на жаль, показали, що такий досвід не був затребуваним у сучасному процесі розбудови козацтва.

Підсумовуючи все сказане, необхідно зазначити, що неокозацька еліта в 1917-1985 рр. відіграла значну роль в українському національно-визвольному русі. Зародившись в 1917 р., вона рекрутувала своїх представників головним чином з української інтелігенції та інших прошарків населення. За віком це були представники молоді та середнього покоління. Ідеологічні та політичні причини породили конфлікт між вільнокозацькою старшиною і представниками політичної еліти УЦР. Даний конфлікт не сприяв державотворчим процесам в Україні і послаблював військову потугу. У часи Української Держави негативне значення мав конфлікт між владою і представниками "старої" неокозацької еліти, до того ж, він набув запеклого збройного характеру. Прихильники П.Скоропадського не змогли органічно увійти до вільнокозацького руху і не мали широкої підтримки серед старшини і козаків. Доба Директорії характеризувалась входженням неокозацької еліти до політичної і військової еліти держави. Явища "отаманщини" і "партизанщини" зародились у цьому середовищі, це мало як позитивні, так і негативні наслідки. На еміграції неокозацька еліта в 1919-1945 рр. залишалась роз'єднаною. Безперервні конфлікти, чвари, боротьба з іншими політичними угрупованнями не сприяли зміцненню і єдності українського національно-визвольного руху. Після 1945 р. вільнокозацька старшина накопичила значний досвід діяльності в умовах сучасних демократичних країн та намагалась консолідувати українську еміграцію. На жаль, її досвід не був використаний в діяльності неокозацького руху в сучасній українській державі.

Джерела та література

1. Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу в боротьбі за владу Рад. – Б.м, 1933.
2. Ейдеман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні. – Харків, 1928.
3. Гарчев П.І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції. – Харків, 1969.
4. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 11.
5. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (березень 1917 – грудень 1919 рр.). В 3-х томах. – К.; Відень, 1920.
6. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Прага, 1921.
7. Шаповал М. Військо і революція. – Прага-Львів, 1923.
8. Мазепа І.П. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. – Дніпропетровськ, 2001.
9. Борис Р. Вільне козацтво: Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні. – Львів, 1934.
10. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. 2: Українська гетьманська держава. 1918. – Ужгород, 1930.
11. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. – Біла Церква, 1923.
12. Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.): Українська революція (1917-1919). Діяльність партії с.-с. в зв'язку з політичними подіями в Україні за час 1901-1919. Ідеологія програм і статут партії. – Відень – К., 1920.
13. Жук А. Вільне козацтво // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 1. – С. 56-57; Ч. 2. – С. 38-40; Ч. 3. – С. 30-32; Ч. 4. – С. 30-32; Ч. 5. – С. 49-50; Ч. 7. – С. 37-39; Ч. 9-10. – С. 41-43; Ч. 19-20. – С. 49-56; Ч. 21-22. – С. 41-43.
14. Тамарський Ю. Українське Вільне Козацтво // Вісті Комбатанта. – 1962. – № 1.
15. Куцинський А. Традиційна національна державницька сила // Українське козацтво. – 1977. – № 4.
16. Цалко І. Роля Вільного Козацтва у визвольній боротьбі (3 нагоди 50-річного Ювілею Українських Збройних Сил) // Вісті комбатанта. – 1967. – № 5-6.
17. Гирський Д. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики (Відгук на фальсифікації соціалістів з табору УНР). – Торонто, 1973.
18. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. (Про що "Історія мовчить"). – Торонто, 1961. – 2-е вид.: Мюнхен, 1973 (перевидання – Львів, 1994).
19. Голубко В.Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: дис... доктора іст. наук: 07.00.01. – Л., 1998.
20. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень-грудень 1918 року): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997.
21. Задунайський В.В. Збройні сили УНР (1917-1920 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Д., 1995.
22. Гаврилюк Г.І. Українська військова політика в 1917-1918 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 1998.
23. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917-1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001.
24. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К., 2003.
25. Осташко Т. До історії українського вільнокозацького руху в еміграції (1919-1945 рр.) // Історія України. – 2000. – № 45.
26. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). – Львів, 2003.
27. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
28. Gerus O.W. Manifestations of the cossack idea in modern Ukrainian history: the cossack legacy and its impact // Український історик. – 1982. – № 1-2.

29. Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992.
30. Постанови першого Всеукраїнського Козацького з'їзду в м. Чигирині на Київщині 3-6 жовтня 1917 р. – Б.м, 1918.
31. Самостійник. – 1918. – 19 травня.
32. Гаврилюк Г.І. Добровольчі формування у військовій політиці УНР (січень-квітень 1918р.) // Вісник Харківського Університету. – Харків, 1998. – Вип. 2. – № 401.
33. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). – Харків, 2000.
34. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р.4422. – Оп. 1. – Спр. 1.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 18.
36. Савченко В. Атаманы казачьего войска. – М., 2006.
37. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів, 2000.
38. Ідеологія Українського Вільного козацтва "УНАКОР". – Мюнхен, 1936.

Summary

The tasks of the article are to analyze the process of recruiting persons to the new cossacks senior officer and its vertical and horizontal mobility. The influence of senior officer on forming of political position and ideology of Free the cossacks in 1917-1923 years and its relationships with a ruling political and military elite has considered. The process of forming of ideology of Free cossacks movement on emigrations and role herein of apex of Free cossacks movement was explored. The relationships of cossack elite with the representatives of other elites groups of Ukrainian emigration has learned. The archived funds, memoirs, materials of periodic press, are the springing base of research 1917-1985 years.